

SALAMON FERENC KIADATLAN LEVELEI GYULAI PÁLHOZ

1961-ben jelent meg a Magyar Irodalomtörténet Forrássai-sorozat negyedik köteteként a *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig* c. kiadvány. Más irányú kutatásaink közben akkor került kezünkbe Salamon Ferenc hat, Gyulai Pálhoz írott ismeretlen levele. (A válaszlevelek Salamon Ferenc hagyatékában nem maradtak fenn). E levelek megérdemlik a Világos utáni korszak kutatóinak fokozott figyelmét: hiszen az irodalom-kritikus Salamon személyéről s a kor irodalmi életében vitt szerepéről keveset tudunk. Az egyetlen használható tanulmány: Császár Elemér: *Salamon Ferenc esztétikája*. BpSz 205. k. (1927.) Pedig az újabb kutatások alapján egyre nyilvánvalóbbá kezd válni, hogy, főként a dramaturg Salamon, nagyobb szerepet játszott az irodalom terén — elsősorban az 50-es évek második felében —, mint ahogy ez ideig véltük. A szövegek érdekes adalékokat szolgáltatnak Salamon Gyulaihoz, Aranyhoz, Keményhez, Csengeryhez fűződő, idáig nagyon is homályos személyi kapcsolatára. S végül: egy-két aláírás nélküli cikk szerzőségére is fényt derítenek.

Valamennyi itt közölt levél eredeti kézírású, az OSZK Kézirattárában található. A levelek közlésének szempontjai: 1. Keltezés. (A datálatlan levelek megírásának legvalószínűbb kelte szögletes zárójelbe kerül.) 2. Betűhív levél/szöveg. 3. Címzés. 4. A keltezés nélküli levelek esetében a közölt dátum megindoklása, a keltekezés körülményeivel. 5. A szöveget magyarázó, részletes, számozott jegyzetek.

1.

Barátom!

Pest, 1856. dec. 8.

A szokás hatalma a mulasztásban és halasztásban is mutatkozik. Ha az ember egyszer elmulaszt valamit, már második alkalommal tízszerre könnyebben mulasztja el azt, s midőn harmadikszor jut eszébe, alig mond rá csak ennyit is „jó volna biz'a!” — Így történt, hogy e levél megírását napról napra halasztván, ily későn írok neked! —

Minden dolgot el van igazítva: Szilágyi megkapta 40¹ és Ignác 15 ftját;² Emichnél levő kontódat itt küldöm.³

Nem tudom, jár-e hozzád minden magyar lap? — Ha igen, láthatod, hogy e világon sehol sem igyekezett annyira kitenni magáért a sajtó — legalább a Ristoriról⁴ írt cikkek mennyiségét illetően. A minőségre nézve mit is lehetne várni tőlünk? — A most megjelent ismertetések közül legjobban szeretem a Brassaiét, mely a Pesti Naplóban jelent meg,⁵ — a Bulyovszkiné nem egyéb kaczerkodásnál.⁶ Cikkében Keményre hivatkozik,⁷ pedig Kemény mellett ültem, midőn Ristori *Francescá*-ban lépett fel,⁸ s folyvást neveltük ezt a komédiásnét, ki egész előadás alatt egy ironnal oly szorgalmasan firkált, mint egy gyorsíró. Nem hiszem, hogy egyetlen eszmét írt volna könyvébe. Egyébiránt a P. N.-ban kijött magasztalása is színeskedős; mert Bécsben régebb látta Ristorit, s akkor azt mondta: „csodálja az embereket.” Bulyovszky az első előadás után azt mondta nekem, hogy R. Rachel copirozza,⁹ miből egészen bizonyos lettem a felől, hogy a Szilágyi által másnap tudotomon kívül cikkem elé tett csillag a Bulyovszki inspirációja.¹⁰ — Kemény, a bámulók és elragadtattak közt még tán Brassain is tulatesz. — Gondolhatod, mily feladat volt rám nézve cikkeket rögtönözni Ristoriról!¹¹ Sohasem sajnáltam annyira időmet az írástól, mint mikor azokat a cikkeket írtam. Ristori 8 nap alatt 6szor lépett fel. Előadott tragédiáit mindig az előadás előtti nap kaptuk meg. Oly mohón kellett tanulnom éjjel-nappal, a mint még életemben soha sem tanultam; a gondolkodásra időm se maradt. Ámbár még a nyáron kezdtem olvasni Alfieri Mirrá-ját; — Ristori az olasz nyelvre nézve csaknem merőben készületlenül kapott; az első előadásokból sokat nem értettem; — de már az utolsóban csaknem mindent. Így az a hasznom is volt, hogy olaszul tudok ennyit, hogy gyönyörűséggel folytathatnám az olvasást — ha ráérnék.

Keménnyel együtt oly forma meggyőződésre jöttünk, hogy a magyar szívhez sokkal egyenesebben szólnának az oly tragoediák, melyekben, mint az u. n. classicusokban, a jellem részletezése helyett minden szép a szenvedélyek hű és eleven festésében van. Igazolja ezt némileg Petőfi és Arany, Jókai és Kemény példája, kik közül Petőfi és Jókai nagyobb hatást tesznek a magyar közönségre, mint a más kettő. Aztán nem jobban szereti-e a magyar közönség a francia regényeket, mint a részletező angolokat? —

Egyébiránt a csupa szenvedély-festési iskolát akarni behozni hiu törekvés volna. Minden u. n. iskolát csak nagy költő teremthet. Hogy drámánk minő alapot öltön, attól függ, hogy annak várva-várt Messiása, egy valódi költő, minő költői egyéniség lesz, mert végre a valódi költő még formáiban is csak egyéniségéből meríthet szabályokat.

Képzelheted, hogy midőn ily fontos kérdések felett gondolkodom, nincs az országban ember, ki silányabbnak tartaná azt a verses novellát, mely nevem alatt a *Déliáiban* megjelent.¹² Minden egyéb van benne, csak poezis nincs. Azon beszélyben szándékosan kerültem

minden lyrai áradozást, — s azt hiszem e mesterkedő ügyekezett meg is látszik a beszélyen — annak kárára. A befejezést, mely az utolsó számban jelent meg, 3 szorta rövidebbre szabtam, mint eredetileg volt — s több egész jelenetet hagytam ki, hogy a részletesséssel úgy is túlterhelt mű unalmasságát kisebbitsem. — Egyébiránt főleg azért vetem meg e művet, mert *trivialisnak* tartom s a mi comicum van benne, az tán inkább gyermekeskedés. Nem akarom egyébiránt véleményedet megelőzni, melyet elvárok. Ha kiméletlenül, azaz őszintén és határozottan írod meg nézeteidet róla, oly jól fog esni, mintha éppen ott ütnéd meg hátamat, ahol viszket. — Ird meg azt is, hogy mennyiben sikerült a verselés, melyre az itteni fiatal költők, Tóth Kálmán után, azt mondják, hogy igen nehézkes s nagyon hibás. Minden egyebet jónak tartanak azon beszélyben!

Miután téged ily őszinte szigorra szólítottak fel, illő hogy én is egy példáját adjam since-ritásomnak irányodban. Hogy van, hogy te jobban bámulod Heinet, hogy Thackerayt? Ugy vettem észre, hogy Te csakugyan jobban szereted azt a német humoristát, mint az angolt. Meglehet, azt mondod, hogy nem tehetsz róla. De ekkor meghasonlásban vagy magaddal, sőt ellenmondásnak tartom, hogy te, ki a *meggyőződéseket* becsülsz, oly ember iránt vagy nagy vonzalommal, kinek, mennyire én ismerem, a világon semmi hite, semmi meggyőződése. Thackeray-ban, mindamelllett, hogy sok, mások által szépnek és nagyoknak tartott dolgot kigúnyol, vak és erős meggyőződés van, s mindig hű magához; van benne sok dolog iránt valódi kegyelet is; — aztán végre Thackeray *könyveket* ír, míg Heine csak polemikus journalista, pamphlet-író, legfennebb röpiratokat írt. — De csak a meggyőződésekről szólván, Heine ezek dolgában „irodalmi Gassenbub” Thackerayhez képest, — a ki író. Heine-nek a német Romanticáról írt könyvét¹³ kétszer olvastam át — nagy érdekléssel. De az érdeklés dacára észre vettem, mikép fő mestersége — művészi fogásnak nem nevezem — abban áll, hogy egy kigúnyolandó, tönkre teendő embert nagy kiszámítással minél keményebben sújtson le. E kiszámításban látom az embernek egész daemoni oldalát, s az író egész hiúságát. A csattanós vágásban vagy élczen keresi írói dicsőségét — ezekben akar brillans lenni. — Én nem vagyok előítéllettel eltelve a zsidók iránt, — de a zsidó vitzet, a zsidó jellemet vagy inkább jellemtelenséget minél jobban ismerem, annál kevésbé szeretem. E nép közül újabb időben többen váltak ki; — de soha egy sem tűntette ki magát alapos, mély gondolkodás, józanész által. A ki közülök a gondolkodás terén tűnt ki, az subtilis szörszálhasogató lett — példa rá Disraeli.¹⁴ Phantasiájok, kedélyök van, s a művészet és költészetben bizonyos oldalról kitűnők lehetnek; — de valódi gondolkodó s egyszersmind valódi jellem nehezen válik ki közülök. Mint írók kitűnő journalisták lehetnek; — de jó, maradandó becsű könyveket eddigelő nem írtak.

Meglehet felesleges mindezeket írnom; — csak azt akarom mondani, hogy Heinének se gondolkodását, se jellemét, se nemzetiségét, se satyráját nem szeretem — annyira, hogy e levélben kész valék még veled is perbe szállani ellene.

Ujdonságul írhatom, hogy karácsonkor Csengeri, Kemény le akarnak menni Aranyhoz kíséretben.¹⁵ Aranyt nem lehet felválni, hogy Ristorit megnézzé. Még csak Szilágyi Sándor sem jött fel Kőrösről. Sándorra nézve szép, hogy a női kíváncsiságot annyira levetkezte; — de azt sajnálom, hogy Arany nem jött fel.

Olvastad már a lapokban, hogy Jánosi és Salamon egy „találmányok könyvét” adnak ki?¹⁶ — Soha sem voltam inkább akaratom ellen, s csak mások érdekében belerántva valamibe, mint ezen reménytelen vállalatba, mely ha sikerül is, én nem fogok bele írni — egészen más irányban járnak gondolataim... Tóth Kálmán haza (az Ujvilág utczába) hozta feleségét Flórárt — Kemény volt a násznagy, vagy vőfély, vagy nem-is-tudom miféle tisztviselő a ceremónián. —¹⁷

Ird meg nekem, akarsz e „Bánk bán”-ról értekezni? — Hát Erdélyi ellen mikor jelenik meg polémiád?¹⁸ — Kemény mától kezdve nem szerkesztő —¹⁹ cikkedet e szerint Pompéry fogja kiadni.²⁰ — Irja, ha ráérsz, minél előbb.

— Isten veled!

Salamon Ferenc

Lakásom: Ujvilág utca 8. sz. 2. em. 13. ajtó.

Címzése nincs.

Gyulai Pál e levél keltekor Münchenben tartózkodott, gr. Nádasdy Tamás kísérelőjeként. Az ifjú gróf dec. 14-én tífusban elhunyt, Gyulai dec. végén tért haza. Salamon az itthoni eseményekről tájékoztatja Gyulát.

1. Szilágyi Ferenc: a Budapesti Hírlap (BH) szerkesztője volt. Gyulai 1855. jun. 30-án befejezte a BH-ban *Szépirodalmi szemléjének* első részét; a következő cikkekre 40 pft. előleget vett fel, később azonban nem akarta folytatni a Szemlét. Az anyagi kérdés részleteire s megoldására nézve: Fontes IV. 204, 216, 235—236, 252—253, 277—278, 283—286, 297, 312.

2. Ismeretlen személy.

3. A kérdés tisztázatlan.

4. Ristori, Adelaide: olasz tragika; 1856. nov. 21-től 29-ig Pesten a Nemzeti Színházban vendégszerepelt.

5. Salamon téved. A Pesti Napló (PN) cikksorozatát (—ss.: *Ristori del Grillo asszony a nemzeti színházban*, PN 1856. nov. 23, 25, 27, 29, dec. 2.) nem Brassai, hanem Greguss Agost írta.
6. Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla: színész- és írónő. Cikkét l. Bulyovszky Lilla: *Egy pár jegyzet RISTORI előadásairól*. (PN 1856. dec. 4—5.)
7. Kemény Zsigmond.
8. 1856. nov. 27-én Ristori Silvio Pellico *Francesca da Rimini* c. tragédiájában játszott.
9. Rachel, Elisabeth: francia színésznő.
10. Salamon Ferenc cikke: *Ristori mint Stuart Mária*. (BH 1856. nov. 23.) Szilágyi Ferenc szerkesztői megjegyzése: „Semmit le nem vonva Ristori művészi nagyságából, alulírt egyéni felfogása szerint annak szavallata és plastikája sok részben Rachel ügyes és szerencsés copirozásának tartható. Szerk.”
11. Salamon Ferenc róla írott cikkei: *Ristori mint Stuart Mária* (BH 1856. nov. 23.), *Ristori mint Medea és Pia de Tolomei* (uo. nov. 26.), *Ristori játéka Alfieri és Silvio Pellico drámáiban* (uo. dec. 2.).
12. S. F.: *Demete kovács*. Beszély. Délbáb 1856. nov. 2., 9, 16, 23.
13. Heine, Heinrich: *Die romantische Schule*. Hamburg, 1836.
14. Salamon itt valószínűleg nem Disraeli, Benjamin-ra, lord Beaconsfield-re (1804—1881), az angol államférfira és regényíróra, hanem atyjára: Disraeli, Isaac-ra (1766—1848), az irodalomtörténet- s történetíróra gondol. A Disraeli család spanyol-zsidó eredetű.
15. Csengery Antal, Kemény Zsigmond és Salamon Ferenc nagykorúsi látogatása 1856 karácsonyán Kemény betegsége, majd külföldi útja miatt elmaradt (vö. Fontes IV. 327.).
16. L. a PN 1856. nov. 28-án közölt híradását, miszerint Jánosi Ferenc vegyész és Salamon Ferenc egy „találmányok könyvét” adnak ki. A vállalkozás 1857-ben indult meg.
17. Majthényi Flóra házassága Tóth Kálmánnal 1856. nov. 29-én volt.
18. A megjegyzés Erdélyi János *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (PN 1855. szept. 13-tól nov. 24-ig) s *Arany János kisebb költeményei* (PN 1856. aug. 26-tól szept. 3-ig) c. írásaiban foglaltakra vonatkozik. Ezekkel vitatkozik ugyanis Gyulai Pál, l. *Polémikus levelek. Erdélyi Jánosnak*. (PN 1857. febr. 25—27.) Erre válaszol Erdélyi János *En, a forma és a próza* (PN 1857. júl. 24.) c. cikke. Gyulai Pál viszontválasza: *Válasz. Erdélyi Jánosnak*. (PN 1857. júl. 29.)
19. Kemény Zsigmond 1856. dec. 7-én vált meg hivatalosan is egy évre a PN szerkesztőségétől.
20. Pompéry János a PN-t szerkesztette 1856. dec. 9-től 1857. dec. 9-ig.

2.

Barátom Gyulai!

[Pest, 1859. március.]

Megbízásaidban eljártam. 1. Dankos meg van nyugtatva.¹ 2. Bérczinek átadtam leveledet.² 3. Csengery azt mondja, az Akademia kinevezési levelére küldendő válaszódat³ intézheted akár Dessesffyhez,⁴ akár Toldy F. hez,⁵ s csak annyit kell a köszönethez hozzátenni, hogy elvállalod mindazon kötelezettségeket (ha Toldynak írsz: kötelmeket — (saját jegyzésem)), melyeket a t. Akademia rád ró. 4. Csengerynek irszomdtam, hogy tiszteled. 5. Nem különben Csengerynének, hogy ezerszer csókolod a kezét.⁶ 6. Kifejeztem Loránt iránt való tudakozódásodat,⁷ ki erre felel is, hogy Gyulai bácsit szereti, s azon kérdésre, hogy „hát Mari nénit?”⁸ minden habozás s minden dictálás nélkül azt felelte anyjának „köszöntöm”. 7. és végre a kis Loránt hugát,⁹ a kit bátyja „kisasszony”nak nevez s nagyon irigykedő a rá fordított minden kis kitüntésre [sic!], nem hijják csekélyebnek, mint „Olga”nak. (Ugy jutott a Csengery eszébe e név, hogy Lónyainak is van egy ily nevű leánykája.¹⁰)

A mi a „Falusiak” vigjátékot illeti, arról Greguss csak az első előadásakor irt, s azt mondja, nem dicsérte. Azóta Pompéry¹¹ viszi az egész színházi rovatot, s ő irt „Angyal Bandiról” is. Ennél fogva nem csak Gregussnak, hanem Pompérynak is megmondtam az izenetet. — Én se egyik, se másik színművet nem ismerem; — de a nemes pesti közönség, kivéve a páholyokét, ugy látszik kitűnő vigjátéknak tartja a „Falusiak”at! —

Mire válaszoljak még? — Magadról, állapotodról, hogy létedről még csak egy szót sem irtál! — Ezért haragudnám, ha nem látnám, hogy haragom nem sokat használ/neked, — azaz nem fog rajtad, ha mindjárt a legindokoltabb volna is.

Egyébiránt, hogy ne legyen alkalmad elmondani haragomra a „bánom is én”t, ezennel kijelentem, hogy mindazon hibáidért, fiatalkori hiábanvalóságaidért, nem különben hívságos magaviseletédért, melyekért elmarasztaltatást érdemelnél, s melyek e levellem vételének datuma előtti időkre esnek, nagy lelkű amnestiát kézbesítek ezennel neked. De his nulla questio fiat. Még közelebbi, magadról megátalkodottan hallgató leveledért is vedd nemcsak bocsánatomat, hanem elismerésemet is, annyiban, a mennyiben még is hát irtál *valamit*: ennyi is váratlanul lepett meg. —

Nem vártam pedig tőled, hogy cikkeimről szólj.¹² Nem épen mindennapi szokásod, hogy privátim megmond az ember irományára véleményedet, s ezt soha nem jól teszed, legalább irányomban. Most javulni kezdesz. Csak az a kár, hogy nem irtad meg másnémet, nemcsak a formára vonatkozó észrevételeidet.

Csengery nem nehezelt, hogy nem írsz, csak sajnálja. — Egyébiránt ezt magam is sajnálom, és csak azt teszem hozzá, hogy a „Szemle” meglehet, megszűnik ez évfolyammal,¹³ s jó volna, ha egyikét cikket addig is irtál belé.¹⁴

Barátod

Salamon Ferenc.

Címzése nincs.

A levél keletkezésének megállapításához a szövegben említett vígjátékok egykorú sajtóvisszhangja nyújt fogódzót. Feleky Miklós *Angyal Bandi* c. népszínművét 1859. márc. 2-án mutatta be a Nemzeti Színház; még két alkalommal játszották, úgymint: márc. 6-án és ápr. 19-én, de csak a március 2-i bemutatóról jelent meg a PN-ban kritika. (PN 1859. márc. 4.) Szigeti József *Falusiak* c. vígjátékának premierje 1858. nov. 17-e, Greguss Ágost x x-szignójú cikke az előadásról: PN 1858. nov. 18. A vígjáték 1859. elején febr. 2-án, 28-án és ápr. 27-én volt műsoron, s ezen előadások közül is csak a febr. 28-iról közölt a Napló részletesebb kritikát. (Mivel 1859. jan. 1-től Pompéry János vezette a lap színházi rovatát, már ekkor is gyanítottuk, hogy az aláírás nélküli bírálatok az ő tollából származnak; Salamon e levele most határozott bizonyítéka Pompéry szerzőségének.) Ezek a bírálatok kissé túlértékelik az eléggé gyenge, alacsony színvonalú darabokat: a Kolozsvárt tanárkodó Gyulai jogosan tiltakozhatott egy, a kérdéses előadások után, tehát márc. elején íródott levelében a kritikai mérce ilyen leszállítása ellen — még ha tévedett is a szerző személyére vonatkozólag. Salamon válasza Gyulai e levelére ad (a szövegből kiérezhetően, s mert elmaradt az esetleges kései válasz miatti mentegetődzés!) gyors felvilágosítást — ezért a levél kelete március második felére tehető.

1. Ismeretlen személy.
2. E levél nem ismeretes.
3. A MTA 1858. dec. 15-én választotta Gyulait levelező tagjává. Az Akadémia kinevező levelét s Gyulai választát nem ismerjük.
4. Dessewffy Emil gróf 1855-től haláláig (1866) a MTA elnöke volt.
5. Toldy Ferenc 1835-től 1861-ig a MTA titkoka volt.
6. Csengery Antalné König Róza írónő.
7. Csengery Lóránt Cs. Antal fia.
8. Gyulainé Szendrey Máriát.
9. Csengery 1858. novemberben született leánya.
10. Lónyay Menyhért, Csengery Antal barátja.
11. Pompéry János: 1. az előző levél jegyzetét.
12. Talán Gyulainak a Salamon Ferenc: *Petőfi Sándor újabb költeményei 1847—1849* (BpSz 1858. XIV. 502—516. és 1859. XVI—XVII. 288—306.) c. hírhedt tanulmányát bíráló megjegyzéseire vonatkoznak ezek a sorok. (L. még a 6. levelet.)
13. A Csengery Antal szerkesztette BpSz 1857-től 1863-ig jelent meg, állandóan anyagi nehézségekkel vagy iráshiánnyal küszködött, különösen az 1859. évben.
14. Gyulai Pálnak a BpSz 1859. évi számaiban nem jelent meg írása.

3.

Kedves jó Barátom!

[Pest, 1860. febr. vége—márc. eleje.]

Hadd írjak neked levelet, habár cikkem fele kinyomult, negyede most nyomul, s utolsó negyede még csak írulni kezd a török uralkodásról; habár kevés újságot írhatok, mert vagy tíz napja ki sem mozdultam szobámból, fájván keblem a meghülés miatt, s sásfészkemben a harmadik emeleten,¹ az orvoson,² Fekete Mihályon³ és Gregusson kívül alig volt oly látogatóm, a ki a világgal érintkezésbe hozzon.

Levelemnek nincs semmi tárgya, semmi practicus iránya, semmi realis oka. Nem is irnék másnak, rajtad kívül, a ki sokat beszéltél nekem annak idejében minden realirány hiábanvalóságáról. Levelemet még furcsábbá teheti az, hogy épen most érkezik hozzád, mikor legkevésbé várod, holott talán mikor valami okosat vársz, én bölcsen hallgatok. —

Levélíráshoz való kedvem zottyanását magyarázd abból, hogy rendes ügybajaimmal nem tépelődve, több időm volt rád gondolni, s pihent elmével, mihelyt újra, kiszáradt kalamárisombam márthattam tollamat, okvetlenül neked kell írnom először; — s itt haszontalanul vesztegetnem a papírost, mint valami rossz vidéki levelezőnek, akinek első lapját el sem kell olvasnia a szerkesztőnek, csak vörös krétával lehúzni láttatlanra is. — De tőled rossz néven venném, mindamelllett is e sívár mellőzést, ki angyal türelemmel szoktad keresztül olvasni az idegen kéziratokat, s csak a nyomtatványok iránt vagy irgalmat, kegyelmet nem ismerő pogány.

Ellenségeid, irigyeid, ha tudnák, elmondhatnák most, hogy a Nemezis vett üldözőbe ezen pogányságodért. Szerencsétlenül jártál közelebbi cikkeiddel s soha sem hallottam rólad mindössze annyi panaszt, mint most. — Rég tudod már, hogy Józsika ellen írt cikkedet nem adja ki a Szemle, „nem levén most ideje ellene harcolni, mostani helyzeténél fogva”.⁴ Különösen keménynek tartották (Deák s Kemény, mert Csengery kiadta volna, habár utólagosan maga is úgy látta, mint amazok), hogy cikked vége felé tudatlanságnak bélyegeztél valamit a J. könyvében. — Nekem ugyan maig sem fér fejembe, hogy irodalmilag bárkinek is kiváltsága legyen tévedést hirdetni. Megvallom, hogy bennem gyenge védőre találtál. Nem is védtelek; mert merőben hasztalan lett volna. — Egyéb vigasztalásod nem marad, mint hogy több is veszett Mohácsnál. Másik fatumod is volt, hogy a nagyról kicsire menjek át. Kazinczy emlékére írt cikkedbe beleakadt a hatalom, s miatta a Szemle néhány napot késett.⁵ Azt hiszem, utólagosan is nagy hatást fog tenni a közönségre, s különben is nemcsak legjobb emlékbeszéd, hanem legjobban jellemzi Kazinczyt is mindazok közt, melyeket most elmondtak az ünnepélyeken. Nem ok nélkül dicsérlek szemtől szembe. Lehetetlen meg nem írnom azon malitiosus észrevételt, melyet elolvasása után tettem rá — hogy jobban sikerülne neked

sokszor egyegy cikk, ha oly formán rögtönzenek, mint ezt. Egy két kifogást lehet ugyan tenni a fölfogásra és némely mellék vonásra; de ezek gondosabb kidolgozás mellett is benne maradtak volna, úgy hiszem. — Azonban a fenemlített késedelem nem volt nagy baj, s rád legkisebb nehezítés sem volt érte.

Harmadik panasz ellened, s a legméltóbb is talán, hogy Kolozsvártt a muzeumegyletbe beköszöntesz, vagy is fölolvast tartasz⁶ — arról pedig elefelejtkezel, hogy a magyar Akadémiának megválasztott, de mindez ideig, pedig csaknem idejét multa! — be nem köszöntött tagja vagy!⁷ Így fogják föl a dolgot. De, — habár helyes a fölfogás, — én azt hiszem, kolozsvári értekezésed legbiztosabb jele annak, hogy már készen, de igazán készen vagy az akadémiai beköszöntővel is.

Illik is már ennyi panasznak végét szakasztani. Azt tanácsolnám neked, hogy ha a beköszöntő nincs készen, tégy úgy vele, mint a Kazinczy-émlékesbeszédél:⁸ ird meg huszonnégy óra alatt, s küld azonnal, hogy például martius 15ike körül föl is olvashassák. — Úgy is nagy hibának tartom, hogy e beköszöntőket úgy tekintik, mint valami csizmadia-remeklést: divattá akar lenni, hogy az ember ez egy alkalommal kitálalja minden tudományát (ámbar nem dicséretes kivételek is említhetők, mint — nem szükség nevetek hozni föl). Minek ide hosszú értekezés? Hiszen azon szabály, hogy egy óra alatt végezze el minden tag a maga mondókáját, világos tiltakozás a nagy beköszöntők ellen. — Elég alkalom van a beköszöntés után is nagy és gyönyörűen kidolgozott értekezést írni akár fölolvast, akár a közönség elé bocsátás végett. Egyébiránt a tanács csak tanács, s ha a benne adott eszme, vagy idegen nézponzt az embert a dolog valódi állásáról másképp világosítja is föl, — mindig az a legjobb, a mit az ember meggyőződése szerint cselekszik. Csak csupán azt enged meg nekem, hogy a scrupulositás ép úgy cynismussá válhatik, mint a könnyelműség, — ha a tulságig csigázza az ember.

Ne vedd dorgálási, vagy a tanácscsal való tolokodási kedvnek ez őszinteséget. Minek bántanálad én, ki iránt te mindig oly tulságosan kimélő voltál? Mi jogot éreznék én magamban erre, ki legjobban érzem saját gyengéimet, hibáimat, melyeknek megjavításában nem vagyok, vagy nem tudtam lenni sem elég elszánt, sem elég kitartó? — Mit tanácsolgotok én, a ki mindig két annyit akar s csak felényit teszi annak, a mit bír? — a ki oroslányokkal akar viaskodni mindig, s darázs és légy csipések merítik ki? —

Azonban épen ezek indítanak bizalmas közlékenységre. Bármí üres és kevés, amit mondtam, vedd úgy, mint fölszólítást arra, hogy ne hagyjuk el egymást. Legalább irodalmi tárgyokban, melyek mindkettőnk főügyét teszik, ne hagyjuk fölhasználatlanul azon segédforrást, melylyel a barátságos bizalom önkényt kínálkozik, s melynek én sokszor oly nagy híjjában vagyok. — Az ember képes önmaga is mindig fölfrísíteni erejét; de vannak napjai a kimerülésnek, lankadásnak és elkedvetlenedésnek is, mikor külső élesztésre van szükségünk, s ezt az élet, leginkább magunk egymásnak adhatjuk.

Egyébiránt hogy mindezt nem csüggettség mondatja velem, s nem kell alatta setét színű életnézetet képzelned, elmondom, egyszersmind újságul, mire akarom adni fejemet. A Pesti Naplónál ismét rendes kritikákat akarok kezdeni. — Keményen alkuban állok már, mely a következő: ő nekem engedi át valamennyi könyvet a laphoz beküldenek; — én pedig ennek fejében tartozom meghatározott időben, minden hónapban meghatározott számú cikket írni e könyvek közül azokról, melyeket magam, tetszés szerint választok ki ismertetés végett. Tüzetes kritikáról szó sem lehet legtöbb esetben; hanem egyszer összefoglalom a mennyi vers pl. egy-két hónap alatt begyűlt, aztán a mérnyi regény; aztán a mennyi történeti új könyv s. a. t. és azokat egy cikkben egyszerűen ismertetem röviden. Inkább csak kiemelem egyiket a másik felett, mint tüzetes értekezést írok rólok. — A kérdés nehézsége csak az: mennyiben fogom győzni más foglalkozás mellett; de megkísérlem; mert égető szükségű dolgot teszek veled; s tőlem valódi áldozat; mert előre tudom, hogy csekély elismeréssel fog járni.⁹ Ha irsz nekem — bármily röviden — ird meg, minő cikkeid készülnek. Ha kívánod, *senkinek* sem szólok rólok. Azért szeretném tudni, hogy a beköszöntéshez való tárgyat ahhoz képest választanám.¹⁰ Nődet tiszteltem, s neked családostól minden jót

kíván Barátod

Salamon Ferenc

u. i. Brassai bácsit el ne felejtse köszönteni, valamint Takácsot se.¹¹

Címzése nincs.

A levél megírásának fent közölt hozzávetőleges időpontját a szöveg ilyen mozzanatai jelzik: a) Salamon Ferenc kérdéses tanulmánya: *A török uralkodása Magyarországon.* (BpSz 1859. XXI. 35–73, 1860. XXIV–XXV. 144–178, XXVI–XXVII. 304–356, XXVIII–XXIX. 120–155, XXX. 324–368.) A tanulmány első felét az 1860. febr. 20–22-én (I. PN 1860. febr. 23-i ismertetését) megjelent XXIV–XXV. füzetben közölt rész zárja. A levél így feltétlenül 1860. febr. 23. után íródott. b) A szövegben ugyanakkor utalás van arra is, hogy Gyulai késlekedik akadémiai beköszöntőjével. Salamon javasolja Gyulainak, hogy márc 15-ig írja meg s küldje fel Pestre fölolvast végett. Tehát a levél keletzése a két határdátum (1860. febr. 23. és márc. 15.) közé esik. Mindezt megerősítik egyéb, a jegyzetekben még említendő vonatkozások.

1. Salamon ekkori lakcímét nem ismerjük.
2. Ismeretlen személy.
3. Fekete Mihály : ekkor ifj. gr. Bethlen János fiainak nevelője, 1860. közepétől a kolozsvári Korunk szerkesztője, 1862-től Gyulai utóda a kolozsvári ref. főiskolán. Verselgetett is, ő írta Mosonyi Mihály Szép Ilonka c. operájának librettóját.
4. Gyulai cikket írt Jósika Miklós *Regény és regényítézet* (Pest, 1858.) c. röpiratáról a BpSz részére. Csengery Antal nem közölte Gyulai irását (indokait l. Fontes IV. 399, Gyulai választás uo. 399—401.). A cikk utóbb Arany János *Szépirodalmi Folyóiratjában* (Szépirod F) jelent meg, bizonyára erősen átdolgozott formában. (Gy. P. : *Néhány szó a kritikáról*, SzépirodF 1861. febr. 27-től márc. 6-ig.) A cikk eredeti szövege nem ismeretes.
5. Kazinczy Ferenc centenáriumának kolozsvári ünnepségén (1859. okt. 27.) olvasták fel Gyulai *Emlékbeszéd Kazinczy felett* c. irását, amelyet utóbb Gyulai elküldött a BpSz-nek. A cenzúra azonban különböző akadályokat gördített az emlékbeszéd közlése elé s Csengery Antalnak csak hosszas utánajárással sikerült változatlan szöveggel megjelentetnie. (BpSz 1860. XXIV—XXV. 3—14.) A cikk közlése körül bonyodalmaakra nézve l. Fontes IV. 492.
6. Az Erdélyi Múzeum-Egylet gr. Mikó Imre kezdeményezésére alakult 1859. nov. 23-án ; Gyulai részvényes tagja volt. 1860. febr. 25-én olvasta fel az Egyletben *Adalék népköltészetünkhöz* c. értekezését. (Megj. : BpSz 1860. XXX. 272—302.)
7. A MTA 1858. dec. 15-i ülésén választotta Gyulait levelező tagjává. Székfoglalójával azonban (*Katona József és Bánk Bánja*) csak 1860 októberében készült el, s okt. 29-én olvasta fel az Akadémia ülésén. (Megj. : BpSz 1860. XXXI—XXXVI. 72—168.)
8. Említett Kazinczy-emlékbeszédét Gyulai valóban három nap alatt írta meg. (Gy. 1859. nov. 3-i nyilatkozata : PN 1859. nov. 9.)
9. Kemény Zsigmonddal való egyezkedéséről semmit sem tudunk, a PN-ban ilyen jellegű kritikái ekkortájt nem jelentek meg, megbeszélések tehát, előtűnk ismeretlen okokból, nem vezettek eredményre.
10. Salamon akadémiai beköszöntője : *Csokonai Dorottyája*. (Szépirod F 1861. jan. 2-től febr. 20-ig.)
11. Takács János : a kolozsvári ref. kollégium fizika tanára, ez időben igazgatója is.

4.

Édes Barátom!

[Pest, 1860. aug. vége—szept. eleje.]

Arany, mint már tudod, Pestre költözik.¹ Azt hiszem, irt már neked panaszos levelet, mennyi családi és irodalmi baja lett egyszerre ezen határozattal. — A Kisfaludy-Társaság ügyében még eddig a választmány nem tartott ülést. El van halasztva, míg Arany felrándul. Azonban néhányan tartottunk egy bizalmas konferenciát, melyben megállapodtunk arra nézve, hogy a la Sz. István társaság fogadjunk el minden embert előfizető részvényesül.² Számításunk szerint fényes jövője lesz a Társaságnak és következőleg sok haszna irodalmunknak. — Csak attól félek, hogy sok megtámadásnak lesz kitéve, — s a mi több, maga a társaság ad rést és némi igazságot a támadóknak. K. Zs.³ eddigelő oly tevékeny vala ez ügyben, a minőnek még a maga ügyében sem láttam. Ezen tevékenységében jellemének új oldalát fedeztem föl. Tetőtől talpig magyar ő azon tekintetben, hogy a mit felkap, egész tüzzel, elfogultsággal hajtja túl. Attól lehet tartani, hogy a János érdekében annyira tulzó lesz, hogy J. maga restelni és sokallni fogja. — Ugy bele volt bőszülve a tárgyba, hogy (kivált mivel János is jelen volt) nem lehetett ellenvetést tenni. —

A fő baj azonban a János szépirodalmi lapjával lesz,⁴ ha nem lesznek, a kik munkákkal támogatják. Én, némi ellenvetésekre, melyek tapasztalásból meritett reminiscenciák voltak, váltig bíztattam J-t veled is, mert J-nak csak egyszerű, rövid *ismertetések*, s nem eszméket *fejtegető* bírálatok kellenek. Te pedig, úgy tapasztaltam, ezeket nem csak jól, hanem hamar is meg tudod írni. Rám aligha támaszkodhatik valamiben J. — Én most a „P. N.”-nak többet dolgozom⁵; a nyakamban van az első lapon kívül Török és Oroszország a hozzákapcsolt részekkel, melyeket önkényt vállaltam el, nehogy azt mondják társaim, hogy állásom sine-cura. Ezenkívül történeti tárgyakon szeretnék tovább dolgozni, vagy tovább tanulni⁶; s végre a mi mindezekről elüt és fontosabb, két aesthetikai értekezés van előttem, *egészen* előttem.⁷ Az emberből elvégre is Toldy⁸ lesz, a ki képes volna hét ország miniszteri Tárcaját a nyakába venni; — az ember nálunk közkatona létére sem tudja, mikor nevezik ki lovastűzér- vagy tengerészkapitánynak; — szóval a szegény eccleziásiban az ember pap, egyházi, kántor s minden egyszemélyben! —

Te még ritka kivétel vagy. Te a historicusokkal csak az Arany udvarán versenyeztél⁹, s tán még Kolozsvárt a majálison, a mikor is tiéd volt a győzedelem.¹⁰ Megmondhatod ezenkívül Szabó Károlynak: nem ismerem közelebből szép gyermekeit¹¹; de nem hiszem, hogy olyan leánya legyen, mint Aranka.¹² — Oly okos, hogy meghaladja korát, s oly eleven és fürge, mint egy fiú. Dugj el előre minden írószközt, mert a mennyi esze van, meg találja szeretni az írói pályát. Talán azért ijedt meg ösztönszerűleg a kritikustól, mikor először találkozam vele. Nem volt elég, hogy Horváthné irántam a kérlelhetetlent játsza!¹³

Csak az vigasztal, hogy közvetlen családod többsége sok jó indulattal van irántam. Aligha el nem mondta nód, mennyit dorgált engem Kőröstől Pestig agglagényi rideg állapotomért.¹⁴ Habár az ily állapotú emberek, úgy látszik, nem osztozhatnak tetszésében, irán-

tam, mint barátod iránt, annyi őszinte jóindulattal voltak elmondva a szemrehányások, hogy nemcsak nem nehezítettem, hanem örömet hallgattam. El sem is felejtettem, — csak az a sajnós, hogy mégis mindamellett aligha nem falra hánnya a borsót. — Az embert a legszebb ékesszólás sem, csak az élet vezetheti az élet ügyebajába, — kivált mikor nem tőlünk függ minden. Mond nődek üdvözetemet, neked minden áldást s minden elkezdett munkádban bevégzést kíván

Barátod

Salamon Ferenc

U. i. Brassai bácsit köszöntöm. Mit mond a zenészeti lapokra?¹⁵

Címzése: „T. Gyulai Pál tanár urnak *Kolozsvárt* a Farkas utczában.”

A levél megközelítő pontosságú datálását Arany János és az ismét szerveződő Kisfaludy-Társaság kapcsolatára vonatkozó mondatok teszik lehetővé. A helytartói hivatal 1860. máj. 2-án tudatta Eötvös József elnökkel, hogy ismét engedélyezi a Kisfaludy-Társaság működését. A Társaság 1860. júl. 15-én előzetes konferenciát tartott. (Erre vonatkozhatik Salamon levélbeli megjegyzése.) Tagjául választotta rajta kívül — többek között — Csengeryt, Greguszt, Gyulait, Jókait, Keményt. Első fontosabb ülésük aug. 1-én volt: ekkor választották meg igazgatónak Aranyt; ő maga nem volt jelen személyesen. Egy bizottságot küldtek ki (tagjai: Toldy, Arany, Csengery, Kemény, Salamon, Tóth Kálmán), mely feladatául a Társaság működésére, valamint az anyagi fedezet kérdésére vonatkozó tervezet kidolgozását kapta. Arany igazgatóvá való megválasztása után határozta el végérvényesen, hogy Pestre költözik s Csengeryvel ekkor adta be egy szépirodalmi folyóiratra vonatkozó engedélykérelmét is. Elhatározásáról *Nagykörös*, aug. 10. 1860. keltezésű levelében értesítette Gyulait. (L. Fontes IV. 370.; vö. Salamon levél eleji megjegyzésével.) Aug. és szept. folyamán a költözésköze ügyében többször Pesten tartózkodó Arany olykor részt vett a Társaság bizalmas megbeszélésein — ezek egyike utal Salamon is. Következésképp Salamon e levele feltétlenül aug. 10-e után keletkezhetett. A másik határdátumra nézve: Salamon jelzi, hogy a Társaság „választmányá” (az augusztus 1-én kiküldött bizottság) még nem tartott ülést. Hogy erre mikor került sor, nem tudni, mindenesetre a feladat megoldása végett több alkalommal. Ismeretes, hogy a bizottság szept. 27-én már benyújtotta tervezetét, és mivel ennek kidolgozása sok időt vehetett igénybe, a levél *semmiképp sem írható 1860. szept. 15-e után*.

1. Arany János és családja 1860. szept. végén és okt. elején költözött Pestre. Lakását feltehetően okt. 1-től bérelte. (L. még az 5. levél jegyzetét.)
2. 1847-ben alakította Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok *Jó és olcsó könyvtudó társulat* néven. 1852. aug. 22-én vette fel jelenlegi nevét. Az 50-es és 60-as évek fordulóján Danieлик János irányította munkáját. Részletesebben l.: Notter Antal: *A Szent István-Társulat története*, Bp. 1904.

3. Kemény Zsigmond.

4. Arany lapja: Szépirodalmi Figyelő, megjelent: 1860. nov. 7-től 1862. okt. 30-ig.

5. 1860 nyarától Salamon volt a PN keleti ügyekkel foglalkozó rovatának vezetője, politikai tárgyú cikkeket is írt.

6. 1859 végétől kezdett Salamon XVI—XVII. századi török történettel, a török magyarországi uralkodásával s a Zrínyiekkel foglalkozni. Érdeklődési körének változását jelzi a 3. levélben említett nagy tanulmány, valamint Nagy Ivánhoz írott, turcicákra vonatkozó levelei (ÖSZK Kézirattár).

7. A két esztétikai értekezés: *Csokonai Dorottyája* c. akadémiál székfoglalója és *Petőfi Sándor bemutatása a franciáknál* c. szemléje. (Az utóbbi megj.: BpSz 1860. XXVIII—XXIX. 219—227.)

8. Toldy Ferenc.

9. Gyulai Szilágyi Sándorral és Szabó Károlyal együtt 1853-tól 1858-ig sokszor időzött Arany nagy-körösi otthonában.

10. Gyulai 1858-tól 1862-ig a kolozsvári ref. koll. tanára volt. A majálisi „győzelem” nyilván valamilyen társaságbeli történetre vonatkozik.

11. Szabó Károly 1859-től a nagyenyedii ref. koll. történelemtanára. A levél írásakor három gyermeke volt: Jolán, Gyula és Gizella.

12. Gyulai leánya: született 1859. jun. 15-én.

13. Horváth Árpádné Szendrey Júlia Salamonnak *Petőfi Sándor újabb költeményei 1847—1849. c. tanulmánya* miatt nehezelt meg.

14. Gyulai és családja 1860. máj. végén Nagy-körösiön át — Aranyékát meglátogatva — Pestre utazott. Salamon kísérte Gyulainét és Arankát Pestre, feltehetőleg ekkor zajlott le a levélben említett beszélgetés.

15. Zenészeti Lapok: az első jelentős magyar zenei folyóirat. Alapította és szerkesztette id. Ábrányi Kornél. 1860. okt. 3-tól 1876. aug. 5-ig jelent meg.

5.

Barátom!

[Pest, 1860. október 10-e körül.]

Kérdezd meg, mielőtt találkozánk,¹ Nagy Pétertől² és más kolozsvári nagy regényolvasóktól, melyik az az új angol regény, mely a mellett, hogy jeles, a magyar közönséget is érdeklené. Beszélgetés közben azt is kiveheted talán, hogy mi azon uraknak vagy asszonyoknak itéletében csak egyéni különöz izlés, s mi az, a mit el lehet tőlök fogadni. —

Az ajánlandó munkák rövid lajstromát hozd fel magaddal.³ A Kisfaludy-Társaság külföldi regénytára számára kellene egy jó és nem igen hosszú angol regény.⁴ En erősen hiszem, hogy ha valaki elég jól fordítaná Thackerayt, tetszenék nálunk is; — de regényeit többnyire igen hosszúnak találjuk. — Elolvastam félig meddig három új angol regényt. Az egyik „Adam Bede” Eliottól⁵ igen szép, s írója valódi nagy tehetségű ember, — csakogy papos epizódjai untatnák a magyar közönséget, habár minden, s még e része is érdekes annak, a ki az írói mes-

tertségben gyönyörködni tud. Olvastam egy „Hypathia” nevű új regényből is,⁶ mely sokkal mélyebben ereszkedik a világ vallásainak fejtegetésébe, mintsem a magyar közönség megérteni képes volna.

Szerencsés fölrkezést kíván, s egész családotól üdvözől
barátod

Salamon Ferenc.

U. i. Aranyék szerdán mult egy hete óta pesti lakosok, és elégedettek.

Címzése nincs.

A levél utóírata jelzi keletkezésének idejét: Arany János feltehetőleg 1860. okt. 1-én lett pesti lakos.

(L. a 4. sz. levél jegyzetét.)

1. Gyulai Pál 1860. okt. 10-e és 14-e között utazott Pestre, hogy felolvassa székfoglalóját a MTA 1860. okt. 29-i közgyűlésén.

2. Nagy Péter: egyházi szónok, 1866-tól erdélyi ref. püspök; Dickens magyar fordítója.

3. A lajstrom nem ismeretes.

4. A Kisfaludy-Társaság 1860. szept. 27-i ülésén határozták el a Külföldi Regénytár folytatását s Aranyt bízták meg azzal, hogy tegyen javaslatot az egyes megjelentetendő művekre. Valószínű, hogy Salamon, aki igen jártas volt az angol irodalomban, segédkezett Aranyknak megfelelő regények kiválasztásában.

5. Elliot, George: angol író; e regénye 1859-ben jelent meg.

6. Kingsley, Charles: angol író. *Hypathia* c. történelmi regénye 1853-ban jelent meg.

6.

Barátom Gyulai!

[Pest, 1861. febr. vége.]

Mi dolog, hogy az én beköszöntőm rég jön, sőt már egészen meg is jelent a „Figyelő”ben, s te nem tudatod velem ellenvetéseidet, holott a Petőfire írt bírálatom kétszintű nagyobb gondnal s hosszabb fontolgatás után készült, s neked még is voltak alapos kifogásaid ellene?¹ Azt hinni, hogy tartózkodóvá lettél irántam, annyi volna, mint roszt tenni fel rólad. — Én legkevésbé sem vagyok megelégedve Figyelőbeli értekezésemnek kivált formájával. Az ítéletben is, s kivált annak kifejezésében több tévedésbe eshettem, a mit természetesen én nem láthatok még most, ha más nem figyelmeztet. Azonban ha időd nem engedi, a mit inkább hiszek, csak dolgozzál valami érdemesebbet.

Tudom, hogy dolgozol, — de bárcsak készen volnál ismét valamivel. Küld, a mid van a Figyelőbe. Ne hidd, hogy Arany ne kapna, ha tőled van, a keményebb hangú bírálaton is. Hovatovább mind inkább megjön, úgy látszik. Nem elég meggyőző volt-e Szász Károlynak Vidára írt bírálatával való esete, hogy az engedékeny iránynyal több kellemetlensége lehet, mint a kissé szigorúbbal?² — Nem szükséges elveidből lealkudni, hangodat elváltoztatni, hogy a Figyelőbe írhasz — erről jól állok, — s maga Arany is mondta nekem, hogy akármit küldesz, igen örömet kiadja. Ez azt hiszem fölslegesség tesz minden rábeszélést, s szükségtelemnél említnem, a mit úgy is tudsz, hogy Arany sok cikket, a mi a te gustusodat, s tán a másokét is rontotta, kénytelenségből adott ki, mivel nincs ki írjon neki, mikor Erdélyi oly kevés dolgozik e lapba, mint te. Én vagyok most, egy félhónap óta, s ki többet tehetek, — de az is igen kevés. A színház, bármily mulatságosnak s kevésbe kerülőnek látszik, sok időmet veszi el. A mit írok kevés, de a mit meg nem írok több időmet foglalja el.³ — Küldj, ha van nagyobb cikkeket: pl. Berzsenyiről, Bajzáról, melyekre rég készültél. Irhatnál Mikes Kelemenről, kinek leveleit közelebből adja ki Heckenast.⁴

A színházra visszatérvén, irhatom neked, hogy a phrasis egészen megette a drámát, s elhatároztam elejétől fogva, hogy mivel egyenesen szembezállani ez iránynyal rosztapintat volna, minden oly drámai mű mellett kardoskodom, mely frazisztalan. Dicsérem a francia vígjátékokat, a menyire lehet, dicsérem még Birchpfeiffer sentimentalismusát,⁵ mihelyt látom, hogy a közönségnek tetszik, s meg van helyes oka, a miért tetszhetik. Minden tapsnak örvendeni lehet, mely valami drámaibbnak szól, mint a czélzásos szónoklatoknak. Azonban ne hidd, hogy ok és saját benyomásaim sugallata nélkül járnék el, — a mint tán hitfed, mikor azt üzented, hogy bizzam Z. K.-ra Birchpfeiffer dicséretét.⁶ A mit én válaszoltam neked erre, az csak tréfa volt — hogy törd valamin a fejedet, a mi alatt valami mély értelem látszik lappangan, pedig semmi sincs.⁷ Nem értem rá akkor, hogy bővebben válaszoljak.

Azonban most is sietnem kell befejezni e levelet. Pedig meg akartam írni, hogy „Bánk bán”od a legtöbb szorgalommal, a legnagyobb lelkiismeretességgel és alapossággal, s egyszerűsmind igen jól írt kritika irodalmunkban, — habár a hosszabb analízisek fárasztó olvasmányvá teszik a közönségre nézve. Különbem nem sokat írhatnék róla. Szükséges volna e czélból a szöveget újra tanulmányozni, a mit majd máskor teszek meg.

Köszöntelek kedves családdal együtt.

Barátod

Salamon Ferenc.

Címzése nincs.

A levél megírásának dátumát az első mondat jelzi : S. F. Csokonai Dorottyája c. akadémiai székfoglalóját a SzépirodF 1861. jan. 2-tól febr. 20-ig közölte ; a „sőt már egészen meg is jelent” kifejezés arra mutat, hogy egy-két nappal febr. 20-a után írta e levelét.

1. S. F. Petőfi Sándor újabb költeményei 1847–1849. c. tanulmánya alapjaiban tévesen értékeli Petőfi költészetét; Gyulai ezzel az értékeléssel — gondoljunk 1853. novemberében íródott *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* c. értekezésének főbb tételeire! — nem érthetett s nem is értett egyet. (L. még a 2. levelet s jegyzeteit, valamint Gyulai Aranyhoz írott, 1860. aug. 20-án kelt levelét, melyben ez olvasható : „Csengery ...nem sok kedvet mutatott... Salamon Petőfi bírálata ellen kiadni tölem valamit.” Fontes IV. 425.)

2. Szász Károly kritikát írt Vida József verseskötetéről. (*Nemzeti koszorú. Költemények*, írta Vida József. SzépirodF 1861. jan. 30. s febr. 6.) Arany a SzépirodF febr. 6-i számában korrigálta Szász túlságosan enyhe s tévedésekkel tarkított értékelését.)

3. Salamon volt a SzépirodF állandó színikritikusa.

4. A Toldy-féle kiadásra vonatkozik a megjegyzés : Zágoni Mikes Kelemen *Törökországi Levelei I–II*. Pest, 1861.

5. Birchpfeiffer, Charlotta : német színésznő és drámaíró. *A szerencse gyermeke* c. színművéről Salamon írt bírálatot a SzépirodF 1860. dec. 5-i számában.

6. Z. K. : Zilahy Károly.

7. Gyulai Pál és Salamon Ferenc e leveleit vagy üzenetváltását nem ismerjük.